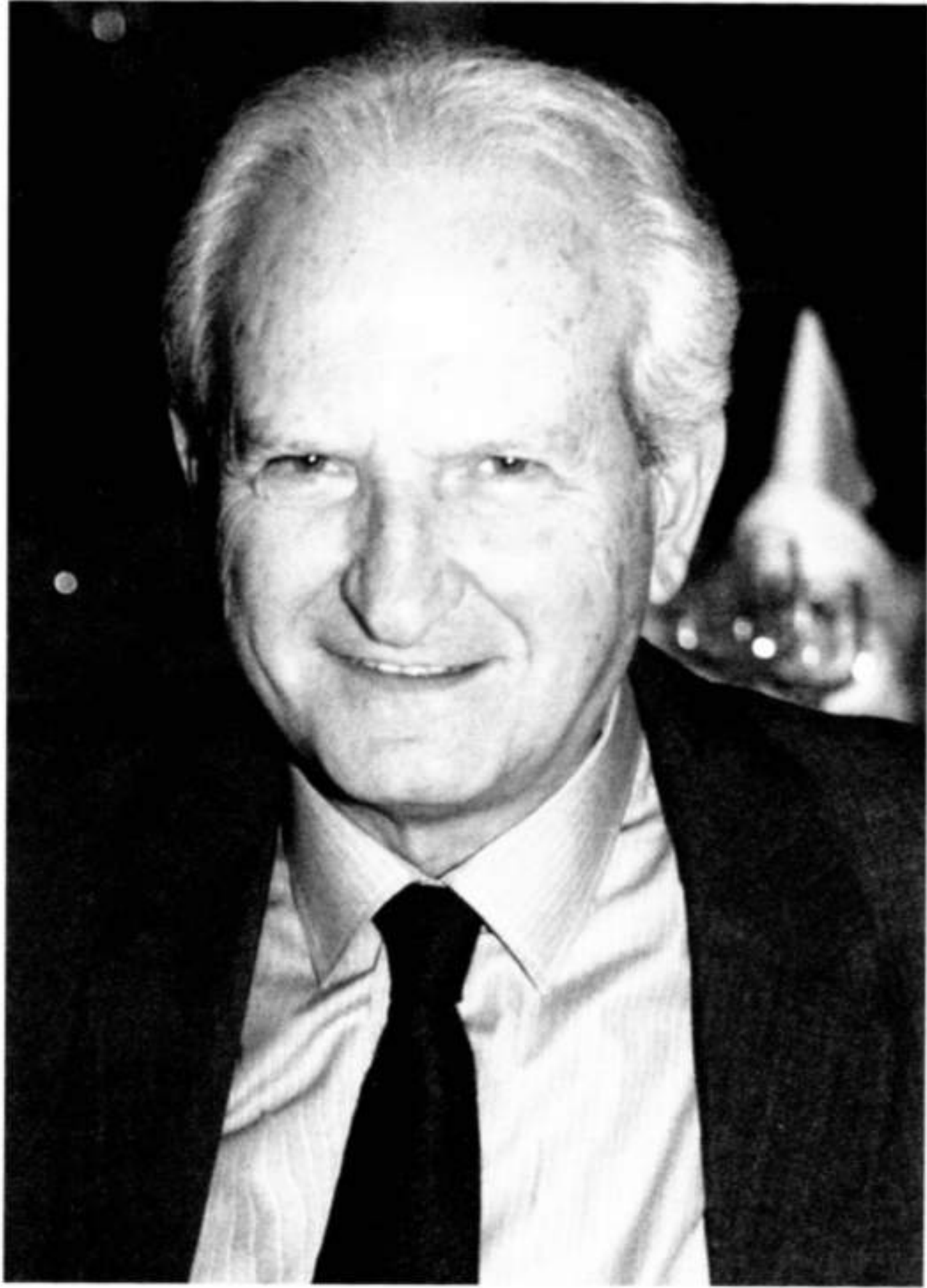

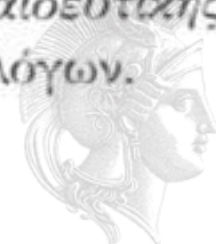

Μενέλαος Α. Τουρτόγλου

ΜΕΝΕΛΑΟΣ Α. ΤΟΥΡΤΟΓΛΟΥ (1921-2013)

Τη 10η Φεβρουαρίου 2013 η οικογένεια των Ελλήνων Ιστορικών του Δικαίου απώλεσε με τον θάνατο του Ακαδημαϊκού Μενέλαου Τουρτόγλου έναν εξαιρετικό νομομαθή και καινοτόμο μελετητή, ο οποίος άσκησε σημαντικότητα και υπεργετική επιρροή στην έρευνα του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου καθώς και αυτού της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου.

Ο Μενέλαος Τουρτόγλου γεννήθηκε στη Σμύρνη το 1921 και, ακόμα νήπιο, έζησε τον ξεριζωμό των Ελλήνων της Ιωνίας. Τις γυμνασιακές του σπουδές πραγματοποίησε στο ΣΤ΄ Γυμνάσιο Αρρένων Αθηνών και τις πανεπιστημιακές στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Κατά τα έτη 1954-1957 πραγματοποίησε μεταπτυχιακές σπουδές στην ιστορία του ρωμαϊκού και βυζαντινού δικαίου στο Παρίσι, υπό την καθοδήγηση του επιφανούς ρωμαϊστή R. Monier και του βυζαντινολόγου P. Lemerle, αρχικά ως υπότροφος της Γαλλικής Κυβερνήσεως και στη συνέχεια με την οικονομική ενίσχυση του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών. Στο διάστημα των σπουδών του στην École Pratique des Hautes Études θα έχει την αμέριστη αρωγή του Νίκου Σβορώνου με τον οποίο συνδέθηκε με δεσμούς στενής φιλίας. Το 1960 αναγορεύθηκε διδάκτορας στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών με τον βαθμό άριστα επί τη βάσει της διατριβής του με τίτλο «Τό φονικόν καί ἡ ἀποζημίωσις τοῦ παθόντος. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι καί τοῦ Καποδιστρίου». Αθήναι 1960. Το 1963 η αρμοδία κατά νόμον επιτροπή, αποτελούμενη από τους Ακαδημαϊκούς Κ. Τριανταφυλλόπουλο, Κ. Τσάτσο, Γ. Μαριδάκη, Γ. Πουλίτσα, Ξ. Ζολώτα τον επέλεξε παμφηρεΐ Διευθυντή του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Το 1979 η Νομική Σχολή του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης τον εξέλεξε τακτικό Καθηγητή στην έδρα της Ιστορίας του Ελληνικού και Ρωμαϊκού Δικαίου. Το 1980 η Γενική Συνέλευση των Καθηγητών του Πανεπιστημίου Θράκης τον εξέλεξε Αντιπρύτανη, το δε επόμενο έτος (1981), Πρύτανη του Πανεπιστημίου τούτου. Η Ακαδημία Αθηνών, σε αναγνώριση της προσφοράς του στη μελέτη και έρευνα της Ιστορίας του Δικαίου τον εξέλεξε, αρχικά (το έτος 1984) αντεπιστέλλον μέλος και στη συνέχεια (το έτος 2005) τακτικό μέλος της. Υπό την πρώτη του ιδιότητα πραγματοποίησε από το βήμα της Ακαδημίας πολλές επιστημονικές ανακοινώσεις και ομιλίες αναφερόμενες πάντα στην Ιστορία του Δικαίου, ενώ υπό τη δεύτερή του ιδιότητα επόπτευσε και κατηύθυνε με γνώση και ευσυνειδησία το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου. Έγκριτος δικηγόρος παρ' Αρείω Πάγῳ ήδη από το έτος 1966, διετέλεσε τακτικό μέλος του Δικαστηρίου Αγωγών Κακοδικίας, επιμελητής επί σειράν ετών της περιοδικής έκδοσης «Διαρκής Νομολογία τῶν Φορολογικῶν Δικαστηρίων-Νομοθεσία», επίτιμο μέλος της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου, μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν και της Εταιρείας Ιστορικών Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, εταίρος της Αρχαιολογικής Εταιρείας, μέλος της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας καθώς και πολλῶν ἄλλων επιστημονικῶν εταιρειῶν και συλλόγων.

Βαθύς γνώστης των πηγών του βυζαντινού και μεταβυζαντινού δικαίου, προικισμένος με πηγαίο και οξύ αισθητήριο για την ανεύρεση και κατάδειξη του “σημαίνοντος”, μέσα από τη σωρεία των αντιφατικών πληροφοριών που παρέχει συχνά το αρχειακό υλικό, ακαταπρόκλητος, ακόμα και σε προχωρημένη πλέον ηλικία, στην ανεύρεση καινοτόμων ιδεών και πεδίων έρευνας, ο Μενέλαος Τουρτόγλου προσεγγίζει με “ανατομική” διάθεση τις πλέον ασαφείς και αμφιλεγόμενες νομικές έννοιες αναδεικνύοντας την εξελικτική πορεία των γενικών αρχών και των θεσμών του δικαίου. Χαρακτηριστικό των μελετών του είναι η ακρίβεια, η σαφήνεια και η λιτότητα έκφρασης. Οι κρίσεις, τα συμπεράσματα και η σχετική με αυτά επιχειρηματολογία διατυπώνονται κατά τρόπο λακωνικό και στηρίζονται σταθερά στις πηγές τις οποίες με περισσή σχολαστικότητα παραθέτει. Σε ικανό αριθμό μελετών του οι χρησιμοποιούμενες πηγές, ως ανέκδοτες, έρχονται για πρώτη φορά στο φως της δημοσιότητας.

Είναι πολύ ενδιαφέρον να επισημανθεί ότι ο Μενέλαος Τουρτόγλου εκκινεί την επιστημονική του πορεία από εκείνο το σημείο πνευματικής ωριμότητας και αρτιότητας ως προς την ανάλυση των πηγών, το οποίο οι περισσότεροι επιστήμονες προσεγγίζουν μόνον μετά από πολυετή επιστημονικό μόχθο. Η ιδιοφυής νομική του σκέψη θα αποκαλυφθεί όταν θα κληθεί από τον διαπρεπή βυζαντινολόγο Paul Lemerle να επιλύσει με τη διδακτορική του διατριβή το άκρως “αινιγματικό” ζήτημα της νομικής φύσεως του κεφαλαίου περί «φόνου» ή «φονικού» που απαντά σε πλήθος επισήμων βυζαντινών νομικών κειμένων του τέλους του 13ου-μέσα του 14ου αι. Οι έως τότε διατυπωθείσες επιστημονικές απόψεις, οι οποίες ομόφωνα είχαν ταυτίσει τη μνημονευόμενη στις πηγές «δημοσιακή άπαίτηση» του φονικού, άλλοτε με φορολογική επιβάρυνση καταπίπτουσα υπέρ της δημοσίου ταμείου της παρακμάζουσας βυζαντινής αυτοκρατορίας και άλλοτε με φορολογικό προνόμιο χορηγούμενο, κατά περίπτωση, υπέρ μονών, πόλεων ή επιφανών αξιωματούχων, δεν θα επηρεάσουν τον Μενέλαο Τουρτόγλου κατά τη διεξοδική πραγμάτευση του θέματος. Ως κατ’ εξοχήν διεισδυτικός ιστορικός του δικαίου, θα επαναπροσεγγίσει το ζήτημα από μία εντελώς διαφορετική οπτική γωνία. Όπως ο ίδιος αναφέρει στην εισαγωγή της διατριβής του, η οποία έγινε ενθουσιωδώς δεκτή στη διεθνή επιστήμη, έναυσμά του θα αποτελέσουν ορισμένες παρατηρήσεις του που βασίζονται στα παρεχόμενα από τα χρυσόβουλλα του Ανδρονίκου Β’ προνόμια υπέρ μονών και μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας των ετών 1298, 1299, 1307, 1327. Η εμβριθής ανάλυση των περί ανθρωποκτονίας νομικών και φιλολογικών βυζαντινών πηγών, ο ιδιαίτερα καινοτόμος συσχετισμός των πληροφοριών που παρέχουν τα κείμενα αυτά, ακόμη και με τις συναφείς πηγές της μεταβυζαντινής και μετεπαναστατικής περιόδου, αλλά και η παράλληλη διερεύνηση του δικαιώματος του παθόντος προς αποζημίωση, θα τον οδηγήσουν στη διαλεύκανση ορισμένων άκρως συγκεχυμένων, έως τότε, νομικών εννοιών του βυζαντινού ποινικού δικαίου. Επίσης, θα βοηθήσουν στον εντοπισμό των αντινομιών της ιουστινιάνειας νομοθεσίας σε σχέση ιδίως με το ζήτημα της ασυλίας των φονέων, καθώς και στην αποκάλυψη του περιεχομένου αλλά και των σκοπιμοτήτων που εξυπηρέτησαν οι κύριοι νομικοί σταθμοί από τους οποίους διήλθε η εξέλιξη των ποινικών αντιλήψεων στο βυ-

βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο. Τέλος, με βάση την κριτική προσέγγιση των βυζαντινών πηγών σε συνδυασμό με το περιεχόμενο δύο χρυσοβούλλων του Ανδρονίκου Β΄ των ετών 1298 και 1307, θα υποστηρίξει τη θέση ότι η δήμευση της περιουσίας των εκουσίων φονέων επανεισάγεται στην αυτοκρατορική νομοθεσία ως μια καθαρά περιουσιακή ποινή, και όχι ως φορολογική επιβάρυνση, όπως είχε έως τότε επανειλημμένως υποστηριχθεί.

Το ζήτημα της στερεότυπης μνείας των κεφαλαίων περί παρθενοφθορίας και εύρεσεως θησαυροῦ από κοινού με το κεφάλαιο περί φόνου ή φονικού σε πλήθος αυτοκρατορικών χρυσοβούλλων των ετών 1311-1344 θα αποτελέσει το εφαλτήριο για την κατάρτιση της δεύτερης μονογραφίας του Μενελάου Τουρτόγλου υπό τον τίτλο «Παρθενοφθορία καί εύρεσις θησαυροῦ. Βυζάντιον-Τουρκοκρατία-Μετεπαναστατικοί χρόνοι μέχρι καί τοῦ Καποδιστρίου», η οποία θα έρθει στο φως της δημοσιότητας τρία μόλις χρόνια αργότερα (1963). Στη σημαντική αυτή μελέτη, η οποία κατ' εξοχήν τον καθιέρωσε στον ευρωπαϊκό χώρο, καθώς επαινέθηκε από την αυστηρότατη γερμανική κριτική, ο Μενέλαος Τουρτόγλου, ύστερα από μία διεξοδική ανάλυση των σχετικών με την παρθενοφθορία διατάξεων του βυζαντινού ποινικού δικαίου, του δικαίου που εφαρμόσθηκε στη δικαστηριακή πρακτική, αλλά και των αλλαγών που επήλθαν στις ποινικές αντιλήψεις, κυρίως ως προς τις επιβαλλόμενες περιουσιακές ποινές, θα καταλήξει στη διαπίστωση ότι η παρθενοφθορία απετέλεσε μία καθαρά περιουσιακή ποινή υπέρ του δημοσίου ταμείου εις βάρος του δράστη του εγκλήματος εκουσίας φθοράς παρθένου. Οι λιγοστές παραχωρήσεις του προνομίου της απαλλαγής από την περιουσιακή αυτή ποινή που χορηγήθηκαν σε ορισμένες μονές νευραλγικής σημασίας είχαν, κατά τη θέση την οποία απολύτως τεκμηριωμένα θα υποστηρίξει, μία καθαρά πολιτικής φύσεως αιτιολογία που υπαγορεύθηκε από συγκεκριμένες σκοπιμότητες της ύστερης βυζαντινής περιόδου.

Στο δεύτερο μέρος της ως άνω μονογραφίας θα εξετασθεί διεξοδικά το ζήτημα των δικαιωμάτων του δημοσίου σε περίπτωση εύρεσεως θησαυροῦ. Ταυτόχρονα δε θα διερευνηθεί το ζήτημα της αχρησίας και της καταστρατήγησης των ρυθμίσεων της ιουστινιάνειας νομοθεσίας, της νομοθετικής επαναφοράς των διατάξεων αυτών μέσω των Νεαρῶν του Λέοντος ΣΤ΄ του Σοφού, αλλά και των μεταγενέστερων προνομιακών παραχωρήσεων υπέρ πόλεων ή εκκλησιών, κατά παρέκκλιση από το επίσημο βυζαντινό δίκαιο. Ευρηματικότατη είναι εδώ η ανίχνευση των καθαρά οικονομικών παραμέτρων οι οποίες λανθάνουν στις ρυθμίσεις της Νεαρᾶς 51 του Λέοντος του Σοφού τις αναφερόμενες στην πάταξη της συνήθειας των κρατικών οργάνων να οικειοποιούνται το σύνολο του ανευρισκόμενου θησαυροῦ, και μάλιστα, ακόμη και επί μη δημοσίων κτημάτων. Και τούτο διότι το σχετικό απόσπασμα της Νεαρᾶς, με το οποίο επιχειρείται η αντιμετώπιση της προβληματικής πρακτικής της απόκρυψης πολυτίμων μετάλλων και νομισμάτων που μοιραίως αναπτύσσεται σε ασταθές οικονομικό περιβάλλον, συσχετίζεται από τον συγγραφέα με το σύνολο των συναφών ρυθμίσεων του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου, οι οποίες και θα ερμηνευθούν εντός του πλαισίου των οικονομικών και νομισματικών συνθηκών που είχαν επικρατήσει κατά τους τελευταίους αιώνες πριν από την Άλωση. Η εν συνεχεία επιχειρούμενη λεπτομε-

ρής εξέταση του περιεχομένου των χρυσοβούλλων των αρχών του 14ου αι., με τα οποία ρητώς εξαιρείται η εύρεση θησαυρού από τα φορολογικά προνόμια υπέρ μονών, εκκλησιών, πόλεων και αξιωματούχων, και μάλιστα «ἀμετατρέπτως», θα τεκμηριώσει περαιτέρω τη θέση του ότι η εύρεση θησαυρού δεν συνιστούσε, όπως εσφαλμένα είχε υποστηριχθεί, φορολογική επιβάρυνση.

Μεγάλης συνθετικής πνοής είναι επίσης η μελέτη του «Άβιωτίκιον. Συμβολή εις τό βυζαντινόν κληρονομικόν δίκαιον» (1973), η οποία θα δει το φως της δημοσιότητας δέκα χρόνια αργότερα. Με την έρευνά του αυτή ο Μενέλαος Τουρτόγλου θα ανατρέψει και πάλι τις παγιωμένες αντιλήψεις στη διεθνή επιστήμη περί της νομικής φύσεως του άβιωτικίου ως φορολογικού προστίμου ή φόρου κληρονομιάς. Η ανάλυση των βυζαντινών πηγών περί του εξ αδιαθέτου κληρονομικού δικαιώματος του δημοσίου, σε συσχετισμό με το περιεχόμενο των χρυσοβούλλων και αργυροβούλλων της παλαιολόγειας περιόδου (των ετών 1294 έως 1450 περίπου), θα καταδείξει ότι το άβιωτίκιον απετέλεσε αυτοτελές κληρονομικό δικαίωμα του βυζαντινού δημοσίου που ανήρχετο, κατά κανόνα, στο 1/3 της περιουσίας όσων απεβίωναν άτεκνοι και χωρίς να έχουν συντάξει διαθήκη, αδιακρίτως της κοινωνικο-οικονομικής ιδιότητάς τους ως ελευθέρων ή παροίκων. Οι σποραδικές, *contra legem*, προνομιακές παραχωρήσεις υπέρ διαφόρων χωροδεσποτών ή μονών υποδηλώνουν την αποδυνάμωση της κρατικής ισχύος κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Ιδιαίτερος ρηξικέλευθο είναι το περιεχόμενο της μελέτης του «Παρατηρήσεις επί της φερομένης ως Νεαράς 26 του Άνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου» (1995). Στην επιστημονική του αυτή εργασία ο Μενέλαος Τουρτόγλου επανέρχεται σε ένα δυσεπίλυτο ζήτημα, τις επιμέρους παραμέτρους του οποίου έχει ο ίδιος πολλαπλώς εξετάσει σε πολλά προγενέστερα έργα του. Στη συγκεκριμένη ωστόσο μελέτη θα θέσει υπό αμφισβήτηση και θα ερευνήσει διεξοδικά την κρατούσα άποψη περί επικυρώσεως της «νεαράς αναφοράς» του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Αθανασίου από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο κατά τις αρχές του 14ου αι. Η επιχειρηματολογία του θα στηριχθεί κυρίως στην επιλεκτική καταχώριση ορισμένων μόνο κεφαλαίων της νεαράς αυτής αναφοράς (περί κληρονομικού δικαίου, ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως και παρθενοφθορίας) σε αξιόλογα ερανιστικά έργα της ύστερης βυζαντινής περιόδου, στη μνεία πλειόνων και διΐσταμένων ρυθμίσεων για την παρθενοφθορία στην Έξάβιβλο του Αρμενοπούλου, στην παράλειψη οποιασδήποτε αναφοράς περί επικυρώσεως της από τον σύγχρονό της κριτή Αρμενόπουλο, στη μη επιτακτική ή αποτρεπτική διατύπωση του κειμένου της, στη ρητή της μνεία ως «ζητήσεως» ή «νεαράς αναφοράς» ή «αίτησεως». Επιπρόσθετα, για την επίρρωση των απόψεών του θα αξιοποιήσει ερμηνευτικά τις πολυάριθμες ενδείξεις που σώζονται στη νομική πρακτική των βυζαντινών χρόνων σχετικά με το ανεφάρμοστο των διατάξεων του κεφαλαίου της νεαράς αυτής αναφοράς περί της κληρονομικής διαδοχής των ατέκνων παροίκων. Ο σχολιασμός, με τεκμηριωμένα επιστημονικά επιχειρήματα, των “αιρετικών” αυτών απόψεών του παραμένει ακόμη εκκρεμής.

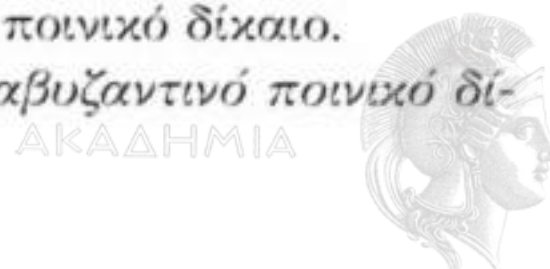
Σε όλες αυτές τις επιστημονικές εργασίες του Μενελάου Τουρτόγλου, ο προσεκτικός αναγνώστης ανευρίσκει τη “σπερματική” μορφή ή τις βάσεις των ιδεών

που θα αναπτύξει στο πολύμορφο “δίκτυο” των μετέπειτα ερευνητικών του αναζητήσεων. Ο μίτος των πολυετών του ερευνών εκτυλίσσεται γύρω από μία εγγύτατη θεματική, η οποία εντάσσεται κυρίως στην ύλη του εμπραγμάτου, κληρονομικού, ποινικού, και δημοσιονομικού δικαίου των βυζαντινών χρόνων, καθώς και του δικαίου της μεταβυζαντινής, της μετεπαναστατικής και καποδιστριακής περιόδου. Ιδιαίτερα πολύτιμες θα αποδειχθούν, συν τω χρόνω, οι ουδερκείς παρατηρήσεις του σε επιμέρους νομικά ζητήματα, παρατηρήσεις, οι οποίες, πέραν της ιδιαίτερης σημασίας τους για την ανάδειξη της εξελικτικής πορείας των θεσμών του ελληνικού δικαίου, συνέβαλαν καίρια και στη διαλεύκανση ορισμένων “σκοτεινών” πτυχών του οικονομικού και κοινωνικού βίου της βυζαντινής αυτοκρατορίας, από τις απαρχές του 5ου αι. έως την οριστική κατάλυσή της. Θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι ο Μενέλαος Τουρτόγλου, κατά τη διερεύνηση πολλών από τα ειδικότερα νομικά ζητήματα που τον απασχόλησαν, επιτέλεσε έργο πραγματικού “σκαπανέα”. Και τούτο διότι οι ιδέες, τις οποίες πρώτος αυτός διατύπωσε, και οι συναφείς, πάντα λιτές και ρηξικέλευθες, επισημάνσεις του εισήγαγαν νέα πεδία στην έρευνα της Ιστορίας του Δικαίου για έλληνες και ξένους μελετητές.

Οι πολύμορφες πρακτικές με τις οποίες, ήδη από τον 6ο αι. μ.Χ., καταστρατηγούνται μεθοδευμένα οι ρυθμίσεις του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου θα τον απασχολήσουν επισταμένως σε μία σειρά μελετών του, κυρίως δε στην εξόχως σημαντική, λόγω της σφαιρικής επισκόπησης των νομικών και φιλολογικών βυζαντινών πηγών, μελέτη του «Παρανομίες “δυνατῶν” καὶ ὀργάνων τοῦ δημοσίου σέ βυζαντινά νομικά κείμενα καί ἡ συμβολή τῆς Ἐκκλησίας στήν ἐξυγίανση τῆς δικαιοσύνης καί στήν πάταξη τῆς διαφθορᾶς» (1997). Πρόκειται για εργασία στην οποία εκτίθενται διεξοδικά οι ποικίλες διακυμάνσεις της αυτοκρατορικής πολιτικής στον τομέα της πάταξης της διαφθοράς, οι υποκρυπτόμενες οικονομικές σκοπιμότητες καθώς και οι συναφείς αντινομίες που παρατηρούνται μεταξύ των επισήμων βυζαντινών εγγράφων. Τα αμέσως επόμενα έτη, αντικείμενο των ερευνών του θα αποτελέσουν ορισμένα ζητήματα τα οποία παρουσιάζουν λογική και εγγύτατη συνάφεια με τα προαναφερθέντα. Μεταξύ αυτών αξίζει ιδιαίτερα να μνημονευθούν ο ενεργός ρόλος που διεδραμάτισε, κατά τη βυζαντινή περίοδο, ο ορθόδοξος κλήρος στην προστασία των ποικιλοτρόπως αδικουμένων τα κληρονομικά δικαιώματα του βυζαντινού δημοσίου, όταν επήρχετο εξ αδιαθέτου διαδοχή, αλλά και η νομοθετική πρακτική με την οποία συχνά απεμπολούνταν τα κληρονομικά αυτά δικαιώματα υπό τη μορφή της παροχής ευεργετημάτων υπέρ ορισμένων κοινωνικών τάξεων ή σωματειακά οργανωμένων ομάδων.

Η πολυσημία των εννοιών «εὐπορος-ἀνεύπορος», «ἐντιμος-εὐτελής» και «πένης» στις βυζαντινές νομικές πηγές είναι ένα ζήτημα που τον είχε ήδη απασχολήσει κατά τη συγγραφή των πρώτων μονογραφιών του. Σε επόμενα έργα του, βασιζόμενος στην τέλεια γνώση των νομικών βυζαντινών πηγών, θα καταδείξει την έκταση των ανισοτήτων στην ποινική μεταχείριση των ενόχων κατά τη βυζαντινή περίοδο, αλλά και τους απόηχους των διακρίσεων αυτών στο ποινικό δίκαιο της μετεπαναστατικής περιόδου καθώς και στο σύγχρονο ποινικό δίκαιο.

Στις μελέτες του «Οἱ ἀνήλικοι στό βυζαντινό καί μεταβυζαντινό ποινικό δί-

καιο» (1985), «Ἐπιεικείς καί φιλόανθρωπες διατάξεις τοῦ Βυζαντινοῦ Ποινικοῦ Δικαίου ἀμβλύνουσες τήν τραχύτητα τοῦ ποινικοῦ κολασμοῦ» (2001), «Φιλόανθρωπες ἐπιδράσεις στό κληρονομικό δίκαιο τῶν βυζαντινῶν» (2002), «Περί τῆς ἀρχῆς “ἐγκλημα δέν ὑπάρχει, οὐδέ ποινή ἐπιβάλλεται ἄνευ νόμου”» (2004), «Περί τῆς συλλογικῆς εὐθύνης σέ βυζαντινά καί μεταβυζαντινά νομικά κείμενα» (2007), στις οποίες κατεξοχήν αναδεικνύονται οι παλινδρομήσεις της αυτοκρατορικής πολιτικής κατά τη μακραίωνη ιστορία του Βυζαντίου, διερευνώνται ζητήματα ὅπως: i) η ευελιξία στην ερμηνευτική προσέγγιση των κανόνων του ποινικού δικαίου, ὅπως αυτή εκδηλώνεται στη δικαστηριακή πρακτική των βυζαντινῶν χρόνων, ii) τα ὅρια της διακριτικῆς εξουσίας του βυζαντινοῦ δικαστή κατά την επιμέτρηση των ποινῶν, iii) η ισχύς του ἐθίμου ως πηγῆς δικαίου (ιδίως ως προς την κατάλυση ή επαύξηση του αξιοποίνου ή τη μείωση της ποινῆς), iv) η ἑκταση της εφαρμογῆς ορισμένων γενικῶν αρχῶν του δικαίου στο βυζαντινό και, κατ' ἐπέκταση, στο μεταβυζαντινό ποινικό και κληρονομικό δίκαιο (αρχή της ἐπιείκειας και φιλανθρωπίας, αρχή *nullum crimen nulla poena sine lege*, αρχή της συλλογικῆς εὐθύνης). Για την εξαγωγή ασφαλῶν πορισμάτων θα ἐξετασθοῦν ἐπικουρικά ορισμένες, ἀδιερεύνητες ἀκόμη, πλην ὁμως θεμελιώδεις ἐννοιες του βυζαντινοῦ ποινικού δικαίου, ὅπως λ.χ. η ἐννοια του διακεκριμένου, του «ἐξτραορδιναρίου» και του ἐγκλήματος παραλείψεως, η ἐννοια και οι διακρίσεις της χάριτος («ἀφέσεως»), οι νομικές συνέπειες των διακρίσεων αὐτῶν, ἀλλά και το δίκαιο της ασυλίας, ὅπως ἐμφανίζεται κυρίως στην ιουστινιάνεια νομοθεσία και σε δύο Νεαρές του Κ. Πορφυρογεννήτου του 10ου αἰ.

Κατά τη μελέτη της ἐξελικτικῆς πορείας διαφόρων νομικῶν θεσμῶν της μεταβυζαντινῆς και μετεπαναστατικῆς περιόδου, το ἐρευνητικό του ἐνδιαφέρον ἐστιάζεται στις ἐπιδράσεις του ἐπισήμου ή του δημῶδους βυζαντινοῦ δικαίου στα μεταβυζαντινά νομικά κείμενα και στις τοπικές συνήθειες των ὑπόδουλων ἐλληνικῶν πληθυσμῶν, στη συμβολή των δραγομάνων του οθωμανικοῦ στόλου στην ἀναβάθμιση του νευραλγικοῦ τομέα της δικαιοσύνης κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, στη διερεύνηση του θεσμοῦ της αἰρετοκρισίας, στους δικονομικούς κανόνες που τηροῦνταν ἀπό τα κοινοτικά και ἐκκλησιαστικά κριτήρια, στον ζωτικό ρόλο που διεδραμάτισαν οι κοινότητες των νήσων του Αἰγαίου κατά την ἐπίλυση των αστικῶν και ποινικῶν διαφορῶν. Μάλιστα, ὅπως πολύ χαρακτηριστικά ἔχει εἰπωθεί¹, η ξεχωριστή του «ὁσφρηση ὡς πρὸς τό νόημα τῶν ἐλληνόγλωσσων κειμένων», θα ἀνασύρει ἀπό το ογκωδέστατο ἀρχεῖακό υλικό “ἀχαρτογράφητα” νομικά ζητήματα που θα διαφωτίσουν πληρέστερα τις σκοτεινές πτυχές της τελευταίας ιστορικῆς περιόδου του ἐλληνικοῦ δικαίου. Ὡς ἐνδεικτικό παράδειγμα μποροῦν να ἀναφερθοῦν οι ἐπιβιώσεις του θεσμοῦ της «ἐκμαρτυρίας» του αττικοῦ δικονομικοῦ δικαίου στη νοταριακή πρακτική των βυζαντινῶν και μεταβυζαντινῶν χρόνων, η σύγκριση των δικονομικῶν διατάξεων των νομοθετικῶν κειμένων της φαναριώτικης περιόδου της Μολδαβίας και Βλα-

1. ΑΠ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ, «Παρουσίαση τοῦ ἐργοῦ τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ Μενελάου Τουρτόγλου», Δημοσία Συνεδρία τῆς 13.12.2005 (Ὑποδοχή τοῦ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Μ. Τουρτόγλου), Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τ. 80 (2005), 206.

χας με τις αντίστοιχες του βυζαντινού δικαίου, το ζήτημα των νομικών προτύπων του “ἐμβρυώδους” ποινικού νόμου του Ἀπανθίσματος τῶν Ἐγκληματικῶν (1824). Τέλος, και ὅσον αφορά στη μελέτη της καποδιστριακῆς περιόδου, πρωτοποριακή υπῆρξε ἡ επιστημονικὴ συμβολή του Μενέλαου Τουρτόγλου στην ἀνάδειξη του νευραλγικοῦ ἔργου που ἔφεραν εἰς πέρας οἱ νομικοὶ σύμβουλοι τοῦ Ἰωάννη Καποδίστρια στον τομέα ιδίως της οργάνωσης και ἀπονομῆς της πολιτικῆς και ποινικῆς δικαιοσύνης και της νομοθετικῆς ρύθμισης των σχέσεων Πολιτείας και Ἐκκλησίας κατά τὴ σύντομη και ταραχώδη αὐτὴ περίοδο της νεότερης ἐλληνικῆς ιστορίας (ίδρυση ἀνωτάτου ἀκυρωτικοῦ δικαστηρίου, Πολιτικὴ καὶ Ἐγκληματικὴ Διαδικασία του 1830, διάκριση των λειτουργιών, νομοθετικά μέτρα για τὴν πάταξη των ἀπάνθρωπων ἢ παράλογων ἐθίμων κ. ἄ).

Ὅμως ο Μενέλαος Τουρτόγλου δεν περιορίσθηκε ἀποκλειστικά και μόνον στην επιστημονικὴ ἐρευνα. Στην Ακαδημία Αθηνῶν προσέφερε με μεγάλη ευσυνειδησία και αὐταπάρνηση τις υπηρεσίες του ὡς Διευθυντῆς και ἀκολούθως ὡς Ἐπόπτης τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης της Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου και ὡς κριτῆς μονογραφιών ἀναφερόμενων στο γνωστικὸ πεδίο της Ἱστορίας τοῦ Δικαίου. Ὡς Διευθυντῆς τοῦ Κέντρου Ἐρεῦνης της Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Δικαίου κατά τα ἔτη 1963-1981 εἶναι ἐκεῖνος ὁ ὁποῖος με τὴν ἀπαράμιλλη ἐργατικότητα και διορατικότητά του ἔθεσε οὐσιαστικά τις βάσεις της στελέχωσης, οργάνωσης και ἐνεργοποίησης τοῦ Κέντρου αὐτοῦ ὥστε να καταστεί ικανὸ να ἀνταποκριθεῖ στους σκοποὺς του. Καρπὸς της διοργάνωσης σημαντικῶν ἐρευνητικῶν ἀποστολῶν σε βιβλιοθήκες και ἀρχεῖα τοῦ ἐσωτερικοῦ και ἐξωτερικοῦ (*Biblioteca Apostolica Vaticana*, *Bibliothèque Nationale de Paris*, *Αρχεῖα της Ἱερᾶς Μητροπόλεως Ρόδου* και τοῦ ναοῦ της Παναγίας της Λίνδου, *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Δωδεκανήσου*, *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κέρκυρας*, *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Ὑδρας*, *Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους*, *Γεννάδειος Βιβλιοθήκη*, ἀρχεῖα νήσων Πάρου και Σαντορίνης, *Κοργιαλένειος Βιβλιοθήκη Κεφαλληνίας*, τμήμα Χειρογράφων της Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης) υπῆρξε ἡ συγκομιδὴ ἀφθονοῦ ἀνέκδοτου υλικοῦ της μεταβυζαντινῆς περιόδου που ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ τον ἴδιο και πολλοὺς ἄλλους συγγραφείς, ἐξακολουθεῖ δε να ἀποτελεῖ πρόσφορο πεδίο ἐρευνας μέχρι και σήμερα. Επιμελήθηκε τὴν ἐκδοση 14 τόμων της επιστημονικῆς Ἐπετηρίδας τοῦ Κέντρου (τόμοι 10-23) ὅπου ἔχουν περιληφθεῖ μονογραφίες, ἐκδόσεις σημαντικῶν νομικῶν ἔργων της μεταβυζαντινῆς περιόδου και ἀξιόλογες μελέτες ἐλλήνων και ξένων ἐρευνητῶν της Ἱστορίας τοῦ Δικαίου, ὀρισμένες μάλιστα ἀπὸ τις ὁποῖες θεωροῦνται πλέον “κλασικὲς” στο εἶδος τους. Κατὰ τὸ ἴδιο αὐτὸ διάστημα ἀνέλαβε τὴν κωδικοποίηση της νομοθεσίας της Ακαδημίας Αθηνῶν και των ἐρευνητικῶν της Κέντρων των ἐτῶν 1972 και 1976, ἐνῶ ἰδιαίτερα γόνιμη υπῆρξε ἡ συνεργασία του με τους διαπρεπεῖς ἱστορικοὺς τοῦ δικαίου και Ακαδημαϊκοὺς Γεώργιο Πετρόπουλο και Παναγιώτη Ζέπο. Με τὴν ἐπιμέλειά του ἐξάλλου εἶδαν τὸ φῶς της δημοσιότητας οἱ δύο τόμοι τοῦ μνημειώδους ἔργου τοῦ Γεωργίου Πετροπούλου, *Ἱστορία καὶ Εἰσηγήσεις τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου*, Ἀθῆναι 1963, ἐνῶ καρπὸς της συνεργασίας του με τον Ακαδημαϊκὸ Παναγιώτη Ζέπο υπῆρξε ἡ σύνταξη τοῦ τμήματος «Griechenland» στο *Εγχειρίδιο των πηγῶν και της γραμματείας της ἱστορίας τοῦ νεότερου ευρωπαϊκοῦ ιδιωτικοῦ δικαίου* (*Handbuch der Quellen und Literatur*

der neueren Europäischen Privatrechtsgeschichte, III 19,5 (Hrsg. H. Coing), München 1988, 473-535). Κατά τα έτη 2005-2012, υπό την έμπνευση και με πρωτοβουλία του, άρχισαν τις εργασίες τους και ολοκληρώθηκαν δύο ερευνητικά προγράμματα του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου [Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου. Τα ελληνικά κείμενα/Περίγραμμα της Ιστορίας του Μεταβυζαντινού Δικαίου του λατινοκρατούμενου ελληνισμού. Τα λατινικά, ιταλικά και γαλλικά κείμενα/Ο κώδικας *Vaticanus Graecus* 2639], τα αποτελέσματα των οποίων έχουν ήδη δημοσιευθεί σε τρεις τόμους των επιστημονικών εκδόσεων της Ακαδημίας Αθηνών [Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 63 (2011), σσ. 1-726/Πραγματεΐαι της Ακαδημίας Αθηνών τ. 65 (2012), σσ. 1-471/Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 44-Παράρτημα 12 (2013), σσ. 1-368 αντιστοίχως].

Ως διδάσκαλος και προϊστάμενος έρευνας, ο Μενέλαος Τουρτόγλου ενεθάρρυνε θερμώς την πρωτοβουλία και εξέφραζε την ειλικρινή του ικανοποίηση στα δείγματα επιμελούς εργασίας. Διατυπώνοντας κρίσεις πάντοτε καίριες και χρήσιμες, ποτέ κολακείες, αξίωνε από τους συνεργάτες του όσα και από τον ίδιο τον εαυτό του. Απεχθανόταν την προχειρότητα και την έλλειψη κριτικής θεώρησης κατά την ερευνητική προσέγγιση των ζητημάτων. Η στάση του όμως αυτή δεν προερχόταν από μία στείρα ακαδημαϊκή αυστηρότητα, αλλά από την ειλικρινή του επιθυμία να παραδώσει στην υπηρεσία του γνωστικού αντικειμένου της Ιστορίας του Δικαίου ευσυνείδητους νέους επιστήμονες. Ενθουσιώδης, όταν επρόκειτο για την ανάδειξη της επιστημονικότητας μίας θέσης, της ακρίβειας ενός ισχυρισμού ή της λογικής ενός επιχειρήματος, επέμενε πάντοτε στη στήριξη του ορθού. Σε όλη τη διάρκεια του βίου του παρέμεινε μακριά από προκαταλήψεις, ιδεοληψίες και παντός είδους διαπλοκές. Άνθρωπος φύσει ευγενής, ολιγαρκής και απόλυτα ανιδιοτελής, δεν επεζήτησε ποτέ δημόσιες τιμές. Συνδύαζε ταυτόχρονα την αφοσίωση στους στόχους με το βαθύ αίσθημα δικαίου και με την υπεράσπιση των καθαρών αξιών. Με οξύνοια σπάνια και ευθυκρισία διετύπωνε ευθαρσώς τη γνώμη του και εξέφραζε άφοβα τις σκέψεις του επί σημαντικών ζητημάτων, αδιαφορώντας εάν θα ήταν ή όχι αρεστός· επέλεγε ωστόσο πάντοτε τη μετριοπαθέστερη διατύπωση.

Πίσω από τη “δωρική” του προσωπικότητα, η οποία εκδήλωνε μία υψηλή αίσθηση καθήκοντος και μια αποτίμηση της πραγματικότητας απολύτως δομημένη στην αντίληψή του για το “δέον”, ο Μενέλαος Τουρτόγλου διέθετε τον αγνό και νοσταλγικό ιδεαλισμό ενός γνήσιου Έλληνα της Ιωνίας, έμφυτη διακριτικότητα και ένα υπόβαθρο βαθιάς ανθρωπιάς. Η μεγαλύτερη τιμή στη μνήμη του σεμνού αυτού και αθόρυβου “ευπατρίδη” της επιστήμης μας είναι η συνέχιση του έργου του με την έκδοση και μελέτη των πηγών του βυζαντινού, μεταβυζαντινού και νεότερου δικαίου, στη θεραπεία των οποίων αφιέρωσε, με νεανική πάντα διάθεση, περί τα 50 έτη γόνιμης ερευνητικής εργασίας.

Λυδία Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη

Διευθύντρια Ερευνών-Διευθύνουσα

Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου

της Ακαδημίας Αθηνών

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΑΝ